

بررسی تحول نقش مناره در مساجد ایرانی-اسلامی

احمد میراحمدی*؛ پژوهشگر دکتری معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز. (نویسنده مسئول)
a.mirahmadi@tabriziau.ac.ir

چکیده

منار (مناره) جزء مهم‌ترین عناصر شهری و معماری است که سابقه دیرینه‌ای دارد. مناره‌ها معمولاً در خارج از شهرها و در بین راه‌ها ساخته می‌شدند و با داشتن نقش نشانه‌ای، عاملی مهم برای راهنمایی کاروانیان و رهگذران بوده‌اند. با ظهور اسلام و با توجه به پتانسیل ذاتی مناره، این عنصر به مساجد الحاق گردید و در نتیجه مناره وجهی مذهبی پیدا کرد. در این مقاله سعی گردیده تا ابعاد مختلف استفاده از مناره مورد بازبینی قرارگیرد و جایگاه مناره در مساجد، بررسی و تبیین گردد. بدین منظور، ابتدا نظریات محققان در رابطه با نقش مناره در مسجد به روش تحلیل محتوای کیفی، مورد بررسی قرارگرفت. پس از دسته‌بندی دلایل ایجاد مناره، شش نقش اساسی برای آن در مساجد، شناسایی شد که شامل؛ عامل راهنما (نشانه)، عنصر مذهبی- اعتقادی، تاکید بر جهت عمودی و تعالی، محل اذان گفتن، نقش سازه‌ای و تقویت جهت قبله است. در ادامه، ۳۳ مسجد مناره‌دار ایرانی از قرن ۴ تا ۱۳ انتخاب گردید و مناره(های) آن‌ها مورد مطالعه قرارگرفت. نتایج بدست آمده، مشخص می‌نماید که مناره ابتدا به صورت تکی به مساجد الحاق گردید و بیشتر دارای نقش نشانه‌ای و عنصری مذهبی- اعتقادی بود، سپس به عنوان جزئی از مسجد به صورت توأم با کالبد مساجد ساخته می‌شد. دور بعدی تحول مناره، ظاهرشدن زوج مناره‌ها بر روی سردر و ایوان قبلی بود که در این دوره، مناره‌ها ضمن ترکیب بهتر و منسجم‌تر با کالبد مساجد با حفظ نقش نشانه‌ای و مذهبی-اعتقادی خود، در راستای تقویت جهت قبله و ایفای نقش سازه‌ای در بعضی مساجد، کارکردی‌تر شدند.

واژه‌های کلیدی: منار (مناره)، مسجد مناره‌دار، نقش مناره، مساجد ایرانی-اسلامی.

مقدمه

یکی از بهترین عملکردهای مناره‌ها مشخص ساختن موضعی معین برای افراد از فواصل دور می‌باشد. از این عملکرد در هدایت رهروان و کاروان‌هایی که در قدیم تنها وسایل ارتباطی‌شان جاده‌ها و راه‌های پرپیچ و خم و مبهم دشت‌ها و جنگل‌ها بود، استفاده می‌شده است. همچنین از احتیاجات فضای عبادی (معبد) تشخیص موضع خویش از دید ناظر در دورنمای شهری می‌باشد، این امر از طریق برپایی برج‌ها در معماری معابد انجام می‌شد. هماهنگی در عملکرد میل‌ها و مناره‌های راهنما با عملکردی که از برج معابد خواسته می‌شد، معماران را بر آن داشت تا از این عنصر معماری در جهت مشخص کردن فضای مساجد در بافت شهری استفاده کنند. (زمرشیدی، ۱۳۷۴، ۱۷۰) گرابار عناصر کالبدی مساجد کهن را پدیده‌هایی می‌داند که کاملاً با کارکردشان تبیین می‌گردند. گرابار آن‌ها را به معنای عام، نشانه یا نماد می‌داند، ولی تعریف خود را از نماد ارائه نمی‌دهد. همچنین گرابار کارکرد مناره را دعوت مسلمان به نماز می‌داند که برجی بلند است و یا بی فاصله به مسجد چسبیده و یا نزدیک آن ساخته می‌شود. (گرابار، ۱۳۸۱، ۱۰۱) زمرشیدی مناره را از قدیم‌الایام در ایران و سایر کشورها معمول دانسته و اعتقاد دارد که جنبه مذهبی داشته و در عین حال برای ثبت بعضی مطالب تاریخی مورد استفاده بوده است. (زمرشیدی، ۱۳۷۴، ۱۸۹) در دوره پیش از اسلام، دو عملکرد عمده برای برج‌های آتش (مناره‌ها) بوده است: یکی راهنمای مسافران در مسیرهای حرکتی کاروان‌ها و دوم برای انجام مراسم مذهبی و تعظیم و تکریم خداوند یکتا (اهورامزدا) و گاه هر دو عملکرد با کارکرد دیگری ادغام می‌شده؛ مانند طاق گرا که در مسیر کاروان بوده و مراسم مذهبی هم در کنار آن برگزار می‌شده و از نظر برخی محققان نیز برای یادمان پیروزی احداث شده بود. در دوره اسلامی، عملکرد مناره گسترده‌تر می‌شود. مناره‌ها نقش راهنمایی مسافران را بر عهده داشته‌اند؛ اما ستایش خدای یکتا در کنار آتش به مکان‌های مقدسی مانند مسجد و مدرسه تغییر مکان داده و این بناها بدین وسیله، نقش مذهبی خود را در کنار مسجد و مدرسه ادامه داده‌اند. گاه در مسیر کاروان‌های زیارتی، خیرین دارالضیافه‌هایی برای اطعام زائران احداث می‌کردند و مناره‌ها نشان محل اطعام و اطراق مسافران می‌شدند. (آزاد، ۱۳۹۳، ۴۲) بعد از ظهور اسلام مناره وارد مسجد شد و در فرهنگ ایرانی-اسلامی یکی از عناصر مهم معماری و شهرسازی ایران محسوب گردید. پوپ و اکرم (۱۳۸۷، ۱۱۴۱) می‌نویسد: «در میان همه گونه‌های بناهای اسلامی ایران، مناره از نظر تاریخ فرهنگ، مهمترین و جالب‌ترین آن‌ها به شمار می‌آید. تاریخچه آن، آثار یادمانی مربوط به خورشید است که به دوره پیش از تاریخ و عصر حجر تعلق دارد.» و مناره را عنصری سازه‌ای-آیینی می‌داند که به معماری مذهبی وارد گشته است. حرکت از کثرت به وحدت در ساختار فضایی و هندسی شهر توسط مناره‌های مسجد ایجاد می‌گردد و بدین گونه است: در کلی‌ترین و دورترین نماد یک شهر، یک روستا، در کنار اندام گوناگون و متکثر فضاهای مختلف مسکونی و خدماتی، فضاهای طبیعی و مصنوعی، نمادهای مذهبی یعنی گنبد و مناره‌ها با بلندی خود، حرکت از کثرت و تنوع فضاهای شهری را به سمت وحدت فضا و نماد مذهبی و حیات ماورایی سامان می‌دهد. (نقره‌کار، ۱۳۸۹، ۴۱۸) مناره از زمان ورودش به مسجد تاکنون دارای کارکردها و نقش‌های مختلفی بوده که به طور مختصر به آن‌ها پرداخته شد. در این نوشتار سعی گردیده است تا ضمن بررسی دقیق جایگاه مناره در مساجد، نظرات و آراء بزرگان و صاحب‌نظران امر نیز مورد بررسی قرار گیرد.

پیشینه نظری تحقیق

اتینگهاوزن و گرابار (۱۳۷۸) مناره‌ها را نوعی راهنمای ساده و یا فانوسی برای راهنمایی مسافران می‌دانند که بعضی از مناره‌ها هم به عنوان یادبودی - شاید در واقع نوعی برج نصرت - به افتخار یک نفر می‌باشد که آیتی از قرآن بر روی کتیبه‌های آن، نشانه‌ای از ایمان آن فرد نشان می‌دهد. این توجیه در مورد برج‌های جاده‌های اصلی مانند برج‌های خسروجرد و سمنان در ایران صادق است. مناره نام خود را از نار به معنی آتش گرفته و قدیمی‌ترین تعریف مربوط به مرحوم عباس زمانی است. مناره یعنی جای نار (آتش) و در واقع محل نور و روشنایی بوده که گاه کلمه مأذنه و میل راهنما نیز به آن اطلاق شده است. از نظر نقش حکمی، این بناها به عنوان نماد جایگاه نور و آتش بوده‌اند و رهروان راه را در زمین یا عالم ظلمانی، به مدد آتش و نور (که کنایه از انوار الهی و معرفت و دانش است) به منزل و مقصد و حقیقت هدایت می‌کردند. (آزاد، ۱۳۹۳، ۴۰) پیرنیا (۱۳۸۶) منار را در ریشه به عنوان عامل راهنما در کنار شاه‌راه‌ها و مسیرهای بیابانی و یا جنگلی بر شمرده است که در دوره‌های بعد به مقبره بانی آن یا بزرگان تبدیل شده و یا بی واقعه‌ای خوب یا بد، عملکردی جدید یافته است. کیانی نیز مناره یا منار را به معنای جای نور و بنایی بلند و کشیده دانسته است که عموماً در کنار بناهای مذهبی مانند مدارس، مساجد و مقبره‌ها ساخته می‌شدند. (حیدری، ۱۳۸۷) زمرشیدی (۱۳۷۴) می‌نویسد که مناره جای نور و روشنایی است و آن مکانی است که در بلندی قرار گیرد و بر آن چراغ بی‌فروزند ولی به طور مجاز، مناره ستون برج ماندنی است که در کنار راه بسازند تا رهروان شب راهنمایی گردند و همچنین به گلدسته در معابد و مساجد که برای اذان گفتن، گفته می‌شود. بسیاری از صاحب‌نظران ایرانی معتقدند که اذان گفتن یکی از کارکردهای مهم مناره است. مناره هم به عنوان محل اذان و هم به عنوان راهنما و نشانه شهری از آن استفاده می‌شده است. (مقصودی، ۱۳۸۷، ۹۴) منار (مناره) ها حجم مدور و استوانه‌ای کشیده‌ای دارند که از همه قسمت‌های بنا مرتفع تر است. منارها نقش **نشانه** را بازی می‌کنند و ممکن است محل اذان گفتن نیز باشند و انواع مختلف دارند. نقطه مهم آن‌ها انتهایشان است، که در هر زمان به شکلی در آمده است. (نوابی و حاجی قاسمی، ۱۳۹۰، ۵۴). مناره در کنار ساختمان‌های دینی هم برای راهنمایی و به گونه نشان مسجد ساخته می‌شده و بیشتر به جای مأذنه و گلدسته به کار می‌رفته است. (معماریان، ۱۳۹۱، ۴۹۵) در حالی که پوپ و اکرم (۱۳۸۷) معتقد بودند که مناره‌های ایرانی به دلیل بلندایشان تقریباً هیچ‌گاه برای اذان مورد استفاده قرار نمی‌گرفت و معمولاً از فراز بام مسجد اذان می‌گفتند. همچنین هیلن براند چنین بیان می‌کند که مناره کلاً ارتباطی به کاربری آن یعنی اذان (فراخواندن مؤمنین به نماز) ندارد. می‌توان مؤمنین را از فراز بام مسجد یا خانه برای اقامه نماز فراخواند. (هیلن براند، ۱۳۸۹، ۱۲۹) سپس در توضیح مساجد دوره سلجوقی می‌افزاید که مناره واقع در گوشه‌های ایوان نمازخانه بر اهمیت ایوان قبلی تأکید می‌کند. (همان، ۱۳۸۹، ۹۹)

کارکرد مناره دعوت مسلمان به نماز است. برجی بلند که یا بی فاصله به مسجد چسبیده و یا در نزدیک آن ساخته می‌شود. شکل آن‌ها گاه از برج‌های چهارگوش کلیساهای مسیحی برداشت شده که خود آن‌ها از ساختمان‌های رومی و یونانی الگوبرداری شده است. الگوی دوم برج‌ها، برج‌های ساسانیان در ایران است. برج‌هایی با پلکان مارپیچ که در مسجد سامره و ابن طولون قاهره دیده می‌شود. (زرگر، ۱۳۸۶، ۵۴) برای مناره کارکرد سازه‌ای نیز ذکر شده است به طوری که منار با منطق

ریاضی هماهنگ است و درست در جای خود یعنی بر دوش درگاه ها و تکیه‌گاه‌های مسجد قرار می‌گیرد و در برابر رانش تاق، پاستنگ می‌باشد. (معماریان، ۱۳۹۱، ۴۹۴) این امر در صورتی اتفاق می‌افتد که مناره به صورت زوجی باشد.

تحقیقات دیگری در رابطه با مناره صورت گرفته و از جنبه‌های مختلفی به آن توجه شده است. عالمی و همکاران (۱۳۹۸) به بررسی فرم، سازه و شیوه ساخت مناره مسجد جامع کاشان می‌پردازد. بهرامی‌سامانی و همکاران (۱۴۰۱)، به نشانه‌شناسی کهن‌الگوها در مناره‌ها و میل‌های راهنما پرداخته و مناره را یکی از مهم‌ترین کهن‌الگوها دانسته که تجلی‌گاه نمادها و معانی مختلف اسطوره است. صادقی‌نژاد و مسعودی (۱۳۹۸) از منظر فقه شیعی، نقش مناره و ضرورت استفاده از آن را مورد واکاوی قرار می‌دهند.

روش تحقیق

تحقیق حاضر در چند مرحله انجام گردید. ابتدا با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و منابع اسنادی، مفاهیم و شاخصه‌های مربوط به مناره با توجه به نظرات محققان و اندیشمندان مورد بررسی قرار گرفت. در مرحله بعدی، با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، معانی و مفاهیم درونی تعاریف و متون در زمینه مناره، مورد واکاوی قرار گرفت و به صورت کدبندی شده بیان گردید. در مرحله بعدی، با بررسی تطبیقی آراء و نظرات در رابطه با علل پیدایش و گسترش مناره در مساجد، ۶ نقش اصلی برای مناره تبیین شد که همه موارد ذکر شده توسط صاحب‌نظران را پوشش می‌دهد.

در نهایت، انتخاب و بررسی مناره در مساجد بود. بدین ترتیب طیفی از مساجد مناره‌دار به تعداد ۳۳ مسجد، شناسایی گردید که هم دارای ارزش تاریخی هستند و هم دوره‌های مختلف معماری را از قرن ۴ تا ۱۳ (ق.ه) پوشش می‌دهند. سپس مناره آن‌ها از لحاظ شکل، تاریخ ساخت، تعداد، موقعیت قرارگیری در مسجد و موقعیت زمانی ساخت نسبت به مسجد مورد بررسی قرار گرفت.

مناره و ورود آن به مسجد

مناره در فرهنگ فارسی معین: (م ر) [ع . مناره] (ا) ۱- ستون بلندی در مساجد برای روشن کردن چراغ . ۲- جای اذان گفتن . ج . مناو، منائر. و در فرهنگ فارسی عمید: [me(a)nāre] ۱- جای نور؛ جای روشنایی. ۲- سازه‌ای بلند و ستون مانند بر بالای مساجد و معابد که از آنجا اذان می‌گویند؛ گلدسته. باید توجه داشت که ایده بنای مناره در مساجد اندکی زمانی پس از ظهور مسجد پدید آمد و با توجه به متون تاریخی به‌جامانده از آن زمان می‌توان ساخت اولین مناره را به دوران امویان نسبت داد. ظاهراً اولین مناره‌ای که به شکل امروزی ساخته شد در سال ۴۴ یا ۴۵ هجری قمری توسط زیاد ابن ابیه و در مسجد جامع بصره بنا شده است. دومین مناره‌ای که ساخته شد مربوط به مسجد جامع عمرو در مصر است که آن نیز در زمان حکومت معاویه و در سال ۵۳ هجری ساخته شده است. سومین مناره مساجد در اسلام را ولید بن عبدالملک در سال ۸۶ تا ۸۸ هجری قمری بر مسجد جامع دمشق اضافه کرد، مناره مسجدالنبی نیز در سال ۸۸ هجری توسط عمر بن عبدالعزیز ساخته شده است. (زمرشیدی، ۱۳۷۴، ۱۵۶) در مورد مناره مسجد، فکر اینکه مؤذن در محل مرتفعی اذان بگوید مسلمین را بر آن داشت تا برای مؤذن جایگاه مخصوصی که بلندتر از مسجد و متصل یا نزدیک به آن باشد بسازند تا همیشه در آنجا اذان گفته شود. چون دولت اسلام توسعه یافت و مسلمین با کشورهای متمدن آن روز تماس پیدا کردند، ضرورت ایجاد کرد تا در هر شهر مسجدی و جهت هر مسجد ماذنه ای بسازند. در ایران نحوه ساختمان مساجد عربی به شکل بناهای مذهبی ایرانیان درآمد. چه از همان ابتدای اسلام در ایران مساجد و ماذنه‌هایی ساخته شد به سبک ساختمان‌های محلی و شبیه به چهارطاقی‌ها و برج‌های ساسانی. ماذنه در آغاز صورت ساده‌ای داشته و تدریجاً تکامل یافته است. یعنی در اول ماذنه دیواری بلند و برج مانند بود که مؤذن بر روی آن می‌رفت و اذان می‌گفت. کم‌کم در اطراف آن برج دیوار یا نرده‌ای کشیدند و بر روی آن سایبانی قرار دادند. پس از مدتی این فکر پیدا شد که به هنگام مغرب چراغی در ماذنه روشن سازند تا هم علامت فرارسیدن وقت نماز باشد و هم مردم بدانند که مسجد در چه نقطه‌ای قرار گرفته و به تدریج روشن نگه‌داشتن ماذنه سنتی شد به طوری که در سرتاسر بلاد اسلامی در مواقع اعیاد در ماذنه چراغ‌های فراوانی روشن می‌کردند. و در مغرب زمین نیز در مناره برخی از مساجد، هنگام غروب آفتاب پرچمی برمی‌افراشتند. (زمرشیدی، ۱۳۷۴، ۱۵۶-۱۵۵)

بررسی نقش و جایگاه مناره در مسجد

با بررسی‌ها و مطالعات انجام شده در رابطه با مناره و همچنین آنالیز آراء و نظرات محققان (جدول ۱) در رابطه با علل استفاده از مناره، می‌توان ۶ نقش اساسی را برای مناره در مساجد بیان نمود.

جدول ۱: نظر محققان و صاحب‌نظران در رابطه با عوامل اصلی استفاده از مناره (ماخذ: نگارنده)

ردیف	صاحب نظر	عوامل اصلی استفاده از مناره
۱	Pope & Ackerman (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷)	یادمانی - عدم استفاده برای اذان گفتن - وجه اساطیری در تعدادجفت مناره (نقش نمادین) - عدم سازه‌ای بودن مناره در شرق اسلام
۲	Hillenbrand (1999)	فقط مکان نور و آتش - هیچ دلالتی به دعوت برای نماز ندارد - غیر مذهبی بودن آن - بی ارتباط به کاربری آن یعنی اذان گفتن - تاکید بر جهت قبله
۳	Ettinghausen & Grabar (اتینگهاوزن و گرابار، ۱۳۷۸) (گرابار، ۱۳۸۱)	راهنمای ساده و یا فانوس برای راهنمایی مسافران - نشانه و نماد - دعوت مسلمین به نماز - برج آتش - ابراز نمادین حضور اسلام
۴	Schroeder (هیلن‌براند، ۱۳۸۹)	مطابق با مذاهب و آیین‌های قدیم - فرم نمادین از محور جهان - مسیر مستقیم به بهشت
۵	Creswell (بلوم و بذل‌جو، ۱۳۸۱)	مکانی برای اذان گفتن - دعوت مسلمانان به نماز - ابزاری برای اطلاع، برپایی و گردهمایی مسلمانان وقت نماز (همتراز با شیپور یهودیان یا آهنگ ناقوس مسیحیان)
۶	عباس زمانی (زاد، ۱۳۹۳)	جای نار (آتش) - عامل راهنما

۷	پیرنیا (۱۳۸۶)	عامل راهنما - مقبره بانی
۸	زمرشیدی (۱۳۷۴)	جایگاه نور و روشنایی - عامل راهنما - محل اذان گفتن - جنبه مذهبی - ثبت مطالب تاریخی - نشان کاربری مسجد - تشخیص موقعیت خویش از دید ناظر
۹	معماریان (۱۳۹۱)	عامل راهنما - نشان کاربری مسجد - عامل سازه ای (جلوگیری از رانش طاق) - جای ماذنه و گلدسته
۱۰	زرگر (۱۳۸۶)	دعوت مسلمین به نماز - برجی بلند
۱۱	نوابی و حاجی قاسمی (۱۳۹۰)	نقش نشانه ای - عامل راهنما - محل اذان گفتن - تاکید بر جهت عمودی و تعالی - تاکید بر جهت قبله
۱۲	مقصودی (۱۳۸۷)	عامل راهنما - محل اذان گفتن - نشانه شهری
۱۳	کیانی (حیدری، ۱۳۸۷)	جایگاه نور - نشان کاربری مسجد، مدرسه یا مقبره
۱۴	نقره کار (۱۳۸۹)	حرکت از کثرت به وحدت - نماد مذهبی و حیات ماورایی

نقش‌های مطرح شده به شرح ذیل هستند. نمونه‌ها و عکس‌هایی از مناره که برای هر نقش ذکر شده، جهت تبیین بهتر موضوع است و گرنه هر مناره می‌تواند چندین نقش را با هم داشته باشد.

۱- عامل راهنما (نشانه)

مهمترین عاملی که موجب پیدایش مناره شده و تمام صاحب‌نظران به نوعی بر آن اتفاق نظر دارند «عامل راهنما» می‌باشد. با توجه به این عامل، در بسیاری از مواقع به عنوان نشانه شهری استفاده شده است. نشانه جزء مهم‌ترین عناصر سیمای بصری می‌باشد که مناره مسجد با توجه به ارتفاع زیاد نسبت به ارتفاع، شاخص بودن فرم آن و وجوه متمایزی که نسبت به دیگر عناصر و کاربری‌های اطراف دارد، این نقش را به خوبی ایفا می‌کند. مناره از دوردست قابل شناسایی می‌باشد و به خوبی موجبات خوانایی فضای اطراف را فراهم می‌آورد و فرد به وسیله آن می‌تواند جهت‌گیری آگاهانه داشته باشد. معمولا مناره‌های تکی به لحاظ ارتفاع و تمایز سطح‌شان در این زمینه عملکرد بهتری نسبت به زوج مناره‌ها دارند. همچنین آن دسته از مناره‌های تکی که به صورت مستقل و جدا در کالبد مساجد ساخته می‌شد از لحاظ بصری نسبت به موقعی که به کالبد چسبیده و پیوسته‌اند، وجه نشانه‌ای بهتری دارند.

با توجه به مطالعات و بررسی‌های انجام شده، نکته جالب اینجاست که در بعضی مواقع خود مناره چنان عنصر شاخصی است که بعدها مسجدی بدان الحاق شده است و این مسجد اکنون اعتبار خود را از مناره دارد و به واسطه آن در کل مجموعه‌ای شاخص ایجاد شده است.

مناره‌های زوجی معمولا با توجه به بحث تناسب معماری اسلامی با قرار گرفتن در دو طرف سردر و یا ایوان دارای ارتفاع کمتری نسبت به تک مناره‌ها هستند ولی در بعضی مساجد مانند مسجد جامع یزد که دارای سردری کشیده و بلند است، مناره‌های زوجی به خاطر ارتفاع زیادشان و همچنین سطح کاشیکاری شده آن به خوبی مانند یک نشانه شهری شاخص عمل کرده و حتی منطقه اطرافشان را تحت تأثیر خود قرار داده‌اند و همچنین در منطقه‌ای که این مناره‌ها موجود هستند، عنصر یا ساختمانی از لحاظ ارتفاع و عظمت به آن‌ها نرسیده و حتی در اطراف آن هیچ مناره دیگری موجود نمی‌باشد. مانند مسجد علی اصفهان، مسجد تاریخانه دامغان، مسجد جامع سمنان، مسجد پامنار زواره، مسجد جامع نائین، مسجد جامع یزد.

تصویر ۳: مسجد جامع نائین

تصویر ۲: مسجد جامع یزد

تصویر ۱: مسجد علی اصفهان

۲- عنصر مذهبی - اعتقادی

پیدایش برخی از مناره‌ها برای انجام مراسم مذهبی و تکریم اهورامزدا بوده است و نقشی مذهبی داشته است. پس از الحاق این عنصر به مساجد، مناره توانست با شرایط موجود وفق پیدا کرده و به نوعی نقش مذهبی - اعتقادی ایفا کند. تشخیص و هویت نمادین بنای مذهبی مسجد به‌عنوان ساختمانی عمومی و با قداست، ایجاب می‌کند به نحوی از بافت مسکونی یا تجاری اطراف متمایز باشد. مناره در تمایز بخشیدن بین کاربری مذهبی و دیگر کاربری‌ها نقش اساسی دارد و به وسیله آن می‌توان کاربری مذهبی مانند مسجد را از میان دیگر کاربری‌ها تشخیص داد.

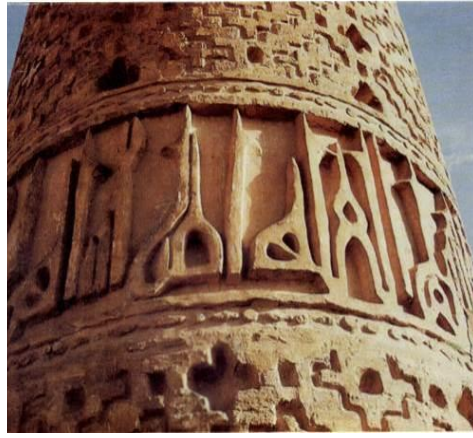
پوپ و اکرم تفسیری اساطیری از مناره دارند. ایشان بیان می‌دارند که ترتیب جفت مناره یا چهار مناره به سنت اساطیری بسیار کهنی باز می‌گردد. کاربرد جفت مناره‌ها احتمالاً معطوف به اندیشه نهادینه شده در خصوص تقسیم آسمان به دو بخش متقارن است. ترتیب چهارتایی مناره‌ها پیوندی جادویی با چهار ربع مسکون جهان دارد و به مفهوم نمادین کیهان‌شناختی «ستون عالم» مربوط است. (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷، ۱۱۴۲) شرودر مناره‌های ایرانی مسجد را با ساختار بعضی از مذاهب و آیین‌های قدیم بشری پیوند داد. از جمله این مذاهب و آیین می‌توان از آیین موکنه یونان باستان، هندوهای پیش از آیین بودا و ایرانیان پیش از هخامنشی

نام برد. فرم ستون، نمادی بسیار قدیمی از محور جهان و در واقع مسیر مستقیم آن به بهشت است، این نگرش تا حدی اساطیری و انسان شناختی و با پیوندهای مذهبی در آمیخته و چه بسا بعضی‌ها آن را خیالی بیندارند. (هیلن براند، ۱۳۸۹)

علاوه بر حجم مناره، حتی سطح مناره‌ها نیز به خوبی بیانگر نقش مذهبی-اعتقادی آن می‌باشد. سطح مناره‌ها، بهترین مکان برای نوشتن آیات، احادیث، اسماء الهی و اذکار دینی و مذهبی است. بنابراین نه تنها داخل فضاهای مسجد بلکه می‌توان در خارج کالبد مسجد شاهد ترویج مذهب و دین و نمایش اعتقادات بود. این کار برای نمایش قدرت مذهبی حکومت نیز بوده است. در دوره‌هایی که نقش مذهب در حکومت زیاد بوده مانند سلجوقی و صفوی این امر به وضوح نمایان است. مانند مسجد جامع دامغان، مسجد جامع ساوه، مسجد جامع شوشتر، مسجد تاریخانه دامغان، مسجد جامع گرگان، مسجد نگار بردسیر، مسجد جامع یزد و مسجد امام اصفهان.

تصویر ۶: مسجد امام اصفهان

تصویر ۵: مسجد جامع سمنان

تصویر ۴: مسجد جامع ساوه

۳- تاکید بر جهت عمودی و تعالی

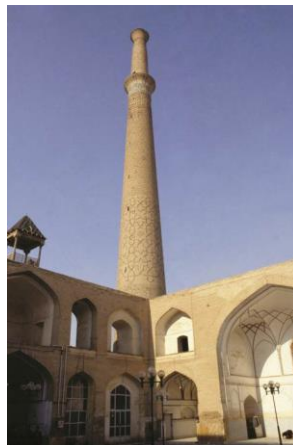
مناره‌ها معمولاً ارتفاع بلندی دارند که نظر را به بالا و آسمان می‌کشاند و انسان را متوجه عالم بالا کرده و توجه را به رشد و تعالی به سوی معبود خویش جلب می‌نماید. اصل کثرت در وحدت که جزء اصول معماری ایرانی-اسلامی است را در فرم مناره می‌توان مشاهده کرد.

تاکید بر جهت بالا، که می‌تواند به معنای اشاره به سوی آسمان، به سوی جهان برتر و عالی تر، تلقی شود، کیفیت خاصی در بنا ایجاد می‌کند و به آن شرافت و قداست می‌بخشد. معمار مسلمان با به کار گرفتن عناصری همچون گنبد‌های آبی مدور و بلند و تیزه دار که به طرف آسمان نشانه رفته‌اند و خود می‌توانند تمثیلی از آسمان تلقی گردند، مناره‌های سر به فلک ساییده، ایوان‌ها و سردر ورودی‌های مرتفع که به مدد مناره‌های خود بلندتر نیز جلوه می‌کنند، نماهای کشیده، قوس‌ها و طاق‌هایی که چشم را به طرف آسمان می‌کشاند، و بسیاری دیگر، چنین نیتی را محقق می‌سازد. این انتخاب‌ها نه فقط اثر ساخته دست هنرمند را صبغای روحانی می‌بخشد بلکه مخاطب اثر را نیز از تار و پود جهان مادی بیرون می‌کشد و او را به سوی عالم دیگر سیر می‌دهد. (نوایی و حاجی‌قاسمی، ۱۳۹۰، ۶۵)

مناره عنصر مسلط بر کالبد شهر و نمادی از عروج، نور و هدایت است. در واقع هم نماد بصری، هم متذکر شنیداری و سمبل نخستین و اساسی‌ترین حالت نمازگزار (قیام) به شمار می‌آید. مناره، نامش را از نور گرفته و نور عنصری مهم در معماری است تا جایی که خداوند نیز در بنای این جهان خود را نور زمین و آسمان خوانده «الله نور السموات و الارض» بدین ترتیب، نور عامل روشنایی و هدایت و مناره‌ها، جایگاه این نور و روشنایی‌اند. عناصر تزئینی این محمل عروج بهشت را پیش چشمان نظاره‌گران می‌آورد و انسان خاکی را به آسمان بی‌کران و واقعیت‌های روحانی آن رهنمون می‌سازد. (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۰) مانند مسجد علی اصفهان، مسجد جامع یزد، مسجد جامع نائین، مسجد جامع سمنان، مسجد جامع دامغان.

تصویر ۹: مسجد جامع دامغان

تصویر ۸: مسجد علی اصفهان

تصویر ۷: مسجد جامع یزد

۴- محل اذان گفتن

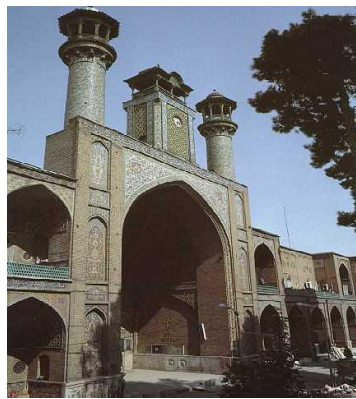
یکی از نقش‌هایی که بحث‌های ضد و نقیضی در مورد آن بیان شده، استفاده از مناره برای اذان گفتن است. با توجه به آنچه بیان گردید، بعضی از صاحب‌نظران غیرایرانی مانند پوپ و اکرم (۱۳۸۷) که معتقد بودند هرگز از مناره برای اذان گفتن استفاده نمی‌شده و همچنین هیلن براند (۱۳۸۹) مناره را کاملاً بی‌ارتباط با اذان گفتن و دعوت مسلمانان به نماز دانسته است. چینگ و همکاران (۲۰۱۷) به صراحت بیان می‌دارند که «تقریباً همه مساجد مناره‌ای دارند که از فراز آن اذان گفته می‌شود و مومنان به نماز خوانده می‌شوند. این در حالی است که هیچ‌کدام از صاحب‌نظران ایرانی در صورت تایید نکردن نقش اذان گفتن به وسیله مناره، این موضوع را رد ننموده‌اند. چنانچه بیشتر و دقیق‌تر نظرات پوپ، اکرم و هیلن براند بررسی گردند، پوپ و اکرم (۱۳۸۷) معتقدند که مناره‌های ایرانی دارای ارتفاع زیادی بودند و به خاطر همان ارتفاع زیاد برای امر اذان گفتن از آن استفاده نمی‌شده و مؤذن می‌توانسته از روی سقف مسجد هم مسلمانان را در وقت نماز فراخواند در نتیجه نیازی به بالا رفتن و صعود مؤذن به راس آن نبوده است. هیلن براند (۱۳۸۹) لغت مناره را ریشه‌یابی می‌کند و به سه واژه مناره، صومعه و ماذنه می‌رسد که اغلب مشترکاً استفاده می‌گردند. در مرحله بعدی به این مسئله برخورد می‌کند که کلمه ماذنه بسیار کم استفاده شده و ماذنه حق مطلب را برای کاربری اذان گفتن ادا ننموده است. ایشان ورود مناره به مساجد را با هدف غیرمذهبی بیان کرده که در دستگاه خلیفه به عنوان محلی برای اعلان قدرت و اخبار حکومتی بوده است و با برج اذان سازگاری ندارد.

زمرشیدی (۱۳۷۴، ۱۸۹) به نوعی بر این نکات مطرح شده توسط پوپ، اکرم و هیلن براند صحنه می‌گذارد: «مناره در دوران اسلامی نام «ماذنه» نیز به خود گرفته است ولی این نام مستلزم صعود مؤذن به قله آن نبوده است، بلکه مؤذن می‌توانسته در محل مناسب تری، در مسجد یا مدرسه، اذان بگوید. به علاوه ماذنه بودن هیچ منافاتی با راهنما بودن و یا مزین بودن مناره‌ها نداشته است.»

در نهایت می‌توان بیان نمود که نمی‌توان به طور کلی کارکرد اذان گفتن از مناره رد نمود ولی در بسیاری از مساجد مناره محل مناسبی برای اذان گفتن بوده است. جالب اینجاست مناره‌های موجود در بسیاری از مساجد اصیل و مهم شیراز مانند مسجد وکیل، مشیرالملک و نصیرالملک بسیار کوتاه و به شکل ماذنه است. این ماذنه‌ها از داخل مسجد قابل رویت هستند و از بیرون به خوبی قابل تشخیص نمی‌باشند بنابراین وجه نشانه‌ای خاصی ندارند ولی در عوض کارکردی تر هستند و به راحتی می‌توان عمل اذان گفتن را بر فراز آن‌ها انجام داد. مانند مسجد حاج آقاعلی کرمان، مسجد مدرسه شهید مطهری، مسجد جامع ساری و مسجد نصیرالملک شیراز.

تصویر ۱۲: مسجد نصیرالملک شیراز

تصویر ۱۱: مسجد مدرسه شهید مطهری

تصویر ۱۰: مسجد حاج آقا علی کرمان

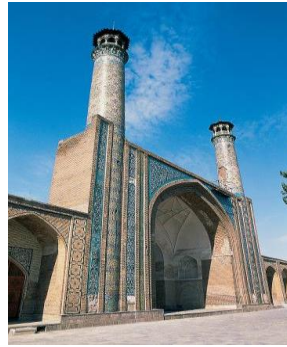
۵- نقش سازه‌ای

هر قوسی انتقال دهنده‌ی دو نیروی افقی و قائم به پای قوس می‌باشد. نیروی قائم با توجه به مقاومت فشاری مصالح استفاده شده مانند آجر قابل خنثی سازی است. برای نیروی افقی که باعث رانش قوس می‌شود باید تدابیری اندیشید. یکی از روش‌ها استفاده از دو وزنه سنگین دو طرف قوس است تا برآیند نیروی قوس را داخل جرزها خنثی نماید. مناره‌های زوجی در بعضی مساجد چنین نقشی را ایفا کرده‌اند. در این رابطه پوپ و اکرم (۱۳۸۷، ۱۱۴۲) در مورد مناره‌های ایرانی (قلمرو غرب اسلام) بیان می‌دارند که «مهمترین تمایز بین مناره‌های قلمرو غربی و شرقی اسلام در این است که اولی سازه‌ای است که با توجه به فضای داخلی اندیشیده شده است، در حالی که دیگری صرفاً یک اثر یادمانی محض است.»

در اواخر دوره سلجوقی منار به دلایل سازه‌ای جزئی از بنای مسجد گردید. در این هنگام مناره‌ها در دو سوی ایوان اصلی یا طرفین سر در ورودی واقع شدند و با تعریض و توسعه‌ای که در ایوان‌های دوره‌های بعد صورت گرفت، مناره‌های زوجی نقش مناسبی برای مقابله با نیروهای رانشی که در اتاق ایوان‌ها پدید می‌آید ایفا کرد. بدین صورت که نیروهای رانشی گنبد و طاق ایوان بخصوص در طاق ایوان‌هایی دارای دهنه‌های وسیع و قوس دار، به دو نیروی عمودی و افقی تبدیل می‌شود. نیروی عمودی با نیروی عکس‌العمل زمین توسط پایه‌های خنثی می‌گردد. برای کاستن نیروهای افقی از اجزای تظاهری مانند منار که ایجاد یک نیروی اضافی می‌کند استفاده می‌شود. (شرکت م. ت. ع، ۱۳۹۱، ۴۴) برای مثال روی سردر مسجد جامع یزد دو مناره الحاق گردیده که علاوه بر نقش‌های دیگر دارای نقش سازه‌ای نیز می‌باشند. در این زمینه پیرنیا (۱۳۸۶، ۲۳۳) معتقد بود که «برای جلوگیری از رانش تاق موجود در سردر مسجد جامع یزد، دو مناره به آن افزوده شد.» مانند مسجد گوهرشاد مشهد، مسجد جامع قزوین، مسجد جامع یزد، مسجد مدرسه شهید مطهری، مسجد صاحب‌الامر و مسجد جامع بروجرد.

تصویر ۱۵: مسجد صاحب الامر تبریز

تصویر ۱۴: مسجد جامع قزوین

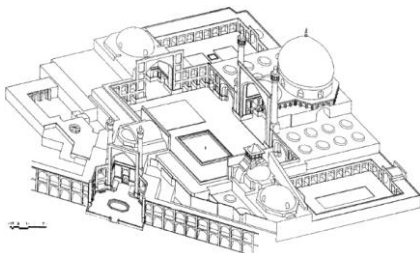

تصویر ۱۳: مسجد گوهرشاد مشهد

۶- تقویت جهت قبله

سمت قبله نه فقط در جهت گیری کل بنا و یا انتظام مجموعه‌ها، بلکه در محل استقرار و هیئت بعضی از اجزای درونی آن‌ها نیز اثر می‌گذارد. در بسیاری از مواقع یکی از محورهای صحن مساجد، همچنین گنبدخانه و ایوان اصلی آن‌ها، بر محور قبله منطبق می‌شوند و به این طریق بر جهت مذکور تاکید می‌کنند. به علاوه، در اغلب اوقات، نمای جبهه قبله صحن مساجد از اندازه‌ها، عناصر و تزئینات متفاوت با دیگر نماها برخوردار می‌شود و از آن‌ها متمایز می‌گردد. ورودی اصلی مساجد نیز مساجد نیز معمولاً روی محور قبله قرار می‌گیرد و کل مجموعه ورودی به گونه‌ای است که فرد رو به سوی قبله به مسجد وارد می‌شود. مصداق زیبای این طرز ورود را می‌توانیم در همان مجموعه نقش جهان، در مسجد شیخ لطف‌الله، مشاهده کنیم، فضای اصلی این مسجد را تنها گنبدخانه‌ای تشکیل می‌دهد که به لحاظ طرح میدان مدخلش در جهتی تقریباً مخالف با جهت قبله قرار می‌گیرد. اما معمار با طرح ورودی بنا به صورت دهلیزی پر پیچ و خم و بالنسبه تاریک فضای گنبدخانه را کاملاً از فضای بیرونی مجزا نموده، وارد شونده را در امتداد دو ضلع گنبدخانه حرکت می‌دهد، با نورپردازی استادانه او را هدایت می‌کند، و پس از سه بار چرخش، درست در امتداد محور قبله و روبروی محراب وارد فضای گنبدخانه می‌کند، فضایی که به راستی غیر خاکی، ماورایی و بهشت گونه جلوه می‌کند. (نویسی و حاجی قاسمی، ۱۳۹۰، ۶۵-۶۶)

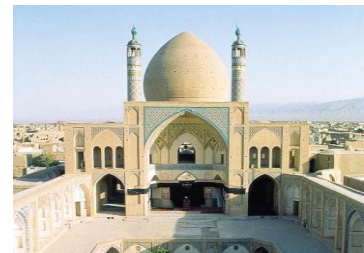
تغییرات در ارتفاع یا در عرض ایوان‌ها موجب تقویت تمایزات محوری و سلسله مراتبی می‌شوند. بر حسب یک توافق عمومی، ایوان سوی قبله (نمازخانه) بزرگ‌ترین و عمیق‌ترین ایوان‌ها بوده است؛ ایوان مقابل آن از نظر ابعاد، در درجه دوم قرار داشت. هر چند که غالباً عمق آن بسیار اندک بود، در حالیکه دو ایوان جانبی دیگر غالباً کوچک‌تر بودند. مناره‌ای واقع در گوشه‌های ایوان نمازخانه بر اهمیت آن تاکید می‌کرد. (هیلن براند، ۱۳۸۹، ۹۹) چنانچه مناره‌ها به صورت زوجی در مسجد مورد استفاده قرار گیرند با توجه به اصل تقارن بین آن‌ها محور و جهتی افقی تشکیل می‌گردد. زمانی که مناره بر روی ایوان قبلی قرار می‌گیرد بر جهت قبله تاکید می‌کند. وقتی که مناره‌ها به صورت زوجی دو طرف ایوان قبلی قرار می‌گیرد درحالی‌که مسجد به صورت چهارایوانه باشد، می‌توان به راحتی ایوان قبلی و جهت قبله را تشخیص داد. برای مثال در مسجد جامع اصفهان که به صورت چهار ایوانه می‌باشد با توجه به مناره‌ها می‌توان ایوان قبلی را تشخیص داد. اگر مناره‌های زوجی هم روی ایوان قبلی و هم روی ایوان شمالی (ایوان مقابل ایوان قبلی) قرار گیرند، بر روی محور قبله تاکید ویژه‌ای می‌شود. مانند مسجد جامع اصفهان، مسجد امام اصفهان، مسجد گوهرشاد مشهد، مسجد مدرسه آقابزرگ کاشان، مسجد جامع ساری و مسجد جامع سنندج.

تصویر ۱۸: مسجد امام اصفهان

تصویر ۱۷: مسجد جامع اصفهان

تصویر ۱۶: مسجد مدرسه آقا بزرگ کاشان

بررسی وضعیت مناره در مسجد

با بررسی وضعیت مناره نسبت به مسجد می‌توان نقش و جایگاه آن را بهتر در مسجد تبیین و مشخص کرد. باید دید که آیا در تعداد مناره قاعده و یا قانونی وجود دارد؟ تعداد مناره‌ها چطور می‌تواند در نقش آن‌ها در مسجد موثر باشد؟ آیا همواره ساخت مناره همزمان و توأم با کالبد مساجد بوده است و یا در زمان‌هایی به مساجد الحاق شده است؟ بررسی الحاقی و یا توأم بودن ساخت مناره چه ضرورتی دارد؟ آیا محل مناره در محل خاصی نسبت به مساجد ساخته می‌شود؟

۱- تعداد مناره:

مناره‌ها ممکن است به صورت مستقل و منفرد ساخته شوند؛ یا به صورت تک یا جفت با بناهای گوناگون ترکیب شوند. تک منار جای خاصی در بنا ندارد و حتی ممکن است بیرون بنا و مجزای از آن قرار گیرد، اما جفت منار بر روی سردر یا روی ایوان جبهه اصلی و در نمونه‌های معدودی در گوشه‌های خارجی بنا ساخته می‌شوند. مناره‌ها حرکتی قوی به سمت بالا ایجاد می‌کنند و از نظر ترکیبات حجمی عنصر تکمیل‌کننده مجموعه به نظر می‌آیند. (نویسی و حاجی قاسمی، ۱۳۹۰، ۵۴) در بدو امر مناره‌ها در نقشه مساجد مستقر نبودند. همچون برج‌های مجزائی فاقد محل معین در مجتمع مسجد عمل می‌کردند. بدین ترتیب که از قرن اول تا قرن پنجم

منار به صورت منفرد و گاه وصل به بنا و گاه با فاصله از بنا ساخته می شد و یا احداث بنا یا مسجد در اطراف منار در دوره های بعد صورت می گرفت. (شرکت م. ت. ع، ۱۳۹۱، ۴۴)

هیلن براند (۱۳۸۹) بیان می دارد که احتمالاً ارائه مناره های دوگانه در دوره سلجوقی بوده است و این اندیشه تا قرن ششم هجری قمری که مناره های دوگانه به عنوان ابزاری برای اهمیت بخشیدن به دروازه ورودی ساختمان مانند اردستان (مسجد امام حسن (ع)) به کار رفتند، توسعه بیشتری نیافت. رواج مناره های زوجی را می توان به قرن نهم هجری قمری نسبت داد.

در قرن نهم و دهم (تقریباً دوره تیموریان) در نظام ساخت مناره برای مساجد دوباره تحولی رخ داد و این بار مناره به صورت زوجی رواج پیدا کرد و همچنین به مساجد ساخته شده در دوره های قبلی الحاق گردید. این زوج مناره ها (مناره های دوبل) بر روی سردرها و یا ایوان های قبلی نمایان شدند. در این دوره از قطر مناره ها کاسته شده و به واسطه قرارگیری روی ایوان و سردر به ارتفاع آن افزوده شد. نقش مناره ها بیشتر برای تعریف ورودی و تاکید بر سردر ورودی مانند مسجد جامع یزد و همچنین با قرارگیری روی ایوان قبلی مانند مسجد جامع اصفهان جهت تقویت و بر آن تاکید ویژه ای شد. در نتیجه نقش مناره در مسجد کارکردی تر شد و حتی نباید از نقش سازه ای آن غافل شد، برای اینکه مناره ها با وزن خودشان در دو طرف طاق مانع از رانش آن می شوند. از این دوره تا قرن ۱۳ مناره جزئی اصلی از طرح مساجد گشت. نقش مناره ها (جدول ۲) با توجه به تکی بودن و یا زوجی بودن متفاوت است.

جدول ۲: تاثیر مناره های تکی به زوجی بر ایجاد نقش ها (ماخذ: نگارنده)

ردیف	نقش مناره	مناره تکی	مناره زوجی	توضیحات
۱	عامل راهنما (نشانه)	*	*	به دلیل مستقل بودن، ارتفاع زیاد و ویژگی سطح ظاهری، مناره تکی نقش نشانه ای بیشتری نسبت به مناره های زوجی دارد.
۲	نشانه مذهبی - اعتقادی	*	*	-
۳	تاکید بر جهت عمودی و تعالی	*	*	مناره تکی معمولاً به دلیل شاخص بودن و ارتفاع زیاد تاکید بیشتری نسبت به مناره های زوجی بر جهت عمودی و تعالی دارد.
۴	محل اذان گفتن	*	*	-
۵	نقش سازه ای	-	*	مناره های زوجی با قرار گرفتن دو طرف طاق در ایوان و سردر، باعث ایستایی طاق و مانع از رانش آن می شوند.
۶	تاکید بر جهت قبله	-	*	مناره های زوجی با قرار گرفتن در دو طرف ایوان قبلی، ضمن تاکید بر ایوان قبلی باعث تاکید بر جهت قبله می شوند.

۲- نسبت زمانی ساخت مناره نسبت به مسجد:

مناره در بسیاری از مساجد اولیه ایران به صورت توأم و همزمان با کالبد مسجد ساخته می شد ولی برخی از مساجد مانند مسجد جامع فهرج و مسجد تاریخانه دامغان که با الگوی اولیه مسجد مدینه بنا شده بودند فاقد مناره بودند. با توجه به مطالعات صورت گرفته، تقریباً از زمان سلجوقیان، مناره به عنوان عنصری شاخص برای مساجد مطرح شد و به مساجد بدون مناره ساخته شده، الحاق گردید. مناره های الحاق شده به صورت تکی و دارای ارتفاع مناسب و قطر زیادی بودند. مناره های سلجوقی ابزار مستقل مناسبی برای ابراز وفاداری به دین بودند. با توجه به بازار گرم مباحثات مذهبی آن دوران، مناره حضور مستعد خود را به عنوان نماد دینی مطرح کرد. البته جای تردید نیست که مناره نخستین نماد معماری اسلامی باشد. این مسئله کاملاً آشکار است. تزئینات غنی مناره نشان از گشاده دستی صاحبان آن دارد. همین تزئینات می توانستند از طریق کتیبه ها، راهگشایی به سرمایه عقیدتی باشد. مناره به عنوان طرح معماری - بهرغم خودنمایی اش - حوزه کوچکتری نسبت به مسجد را دربرمی گیرد. این عاملی بود که حتی متولیان نه چندان ثروتمند به سمت مناره گرایش پیدا کنند. چنین به نظر می رسد که برای جای دهی تنها یک مناره در مسجد اقدام مداومی صورت پذیرفته باشد. هنگامی که مناره حکم یکی از اجزای مسجد را تشکیل دهد و به صورت توأم با ساختمان مسجد اجرا گردد ترتیبی اتخاذ شد که ورود به آن نه از سطح زمین بلکه اغلب از بام مسجد انجام گیرد. در اصل هدف این بوده که مناره بخشی از مسجد باشد. در زمان ایلخانی مناره ها در جوار ایوان سردر ورودی واقع شدند و بسیار مورد استفاده قرار گرفت، ظاهراً مقیاس این مناره ها عمدتاً بزرگتر از نمونه های دو قرن پیش است. به علاوه کم کردن تناسبات ورودی تزئینی باعث افزایش بیشتر اندازه آن شد. با تاکید بر تزئینات براق و بزرگ مقیاس در این دوره صورت گرفت، باعث شد که این مناره ها با وضوح بیشتری در برابر معماری آجری یکنواخت شهر قد علم کند. اجرای کاشیکاری فراوان، عامل موثری بر دگرگونی شیوه تاکید بر یک نقطه خاص به شمار می آید. مشخص ترین ابداعات و تغییرات در مناره های دوره تیموری و صفوی، تغییر تدریجی در نقش مناره ها با واقع شدن آن در دوطرف ایوان می باشد. در دوره صفویه، بالاترین طبقه مناره در شکل استوانه ای مسقف با گنبد مخروطی شکل همچون باقی بدنه مناره با کاشیکاری لعابی پوشیده و یکسان گردید. (هیلن براند، ۱۳۸۹) معماران قاجار هم با ازدیاد مناره و عملکرد غیر مذهبی و استفاده از آن برای ورودی های تزئینی بازار (یزد)، شهرها (قزوین و سمنان) یا کاخ ها (تهران) نشان دادند.

با ورود مسجد به ایران از همان ابتدا مناره با کالبد مساجد ترکیب شد و این روند تاکنون نیز ادامه دارد. در بعضی دوره ها، مناره به دلیل اهمیتش به بعضی از مساجد که فاقد مناره بودند، الحاق گردید. از قرن ۴ و ۵ (عمدتاً دوره سلجوقی) تک مناره به مسجد قبلاً ساخته شده، الحاق گردید و در قرن ۹ و ۱۰ (عمدتاً دوره تیموری) تحولی دیگر صورت پذیرفت و زوج مناره ها به مساجد الحاق گردیدند. چنانچه به جدول ۳ مراجعه شود، این روند قابل مشاهده می باشد.

جدول ۳: الحاق مناره تکی و زوجی به مسجد (ماخذ: نگارنده)

مهمترین دلیل	دوره زمانی	الحاق مناره به مسجد
نشانه مذهبی - اعتقادی	قرن ۴ و ۵	الحاق تک مناره

	(عمدتاً دوره سلجوقی)	
نشانه مذهبی-اعتقادی و تاکید بر جهت قبله	قرن ۹ و ۱۰ (عمدتاً دوره تیموری)	الحاق مناره‌های زوجی

۳- محل قرارگیری مناره نسبت به محور اصلی قبله:

با توجه به جدول ۴ و آنالیز داده‌ها می‌توان به این نتیجه رسید که محل خاصی را نمی‌توان برای مناره در مسجد و نسبت به محور قبله متصور شد. در بعضی از مساجد مناره در سمت چپ محور قبله و بعضی دیگر در سمت راست آن، در برخی مساجد هم مناره روی ایوان قبله و یا سردر ساخته می‌شده است. اتینگهاوزن و گرابار (۱۳۷۸) بیان می‌دارند زمانی که مناره یا مناره‌ها به مسجد متصل می‌شدند در یکی از جوانب آن قرار می‌گرفتند و ایشان محل خاصی را برای مناره در مسجد متصور نمی‌شود. در این زمینه زمرشیدی (۱۳۷۴) می‌نویسد که قاعده و قانون خاصی برای محل ساختمان مناره وجود ندارد. گاهی در چهار گوشه مسجد مناره می‌سازند و گاه مناره را در قسمت غربی و یا شمالی مسجد و یا در نیمه آخر دیوار مسجد بنا می‌کنند. گاهی مناره را در خارج از مسجد می‌سازند و بالاخره گاهی هم آن را در ضلع جنوبی مسجد می‌سازند. گاه مناره چسبیده به درب ورودی مسجد است و زمانی جدا از آن می‌باشد.

جدول ۴: مشخصات برخی از مساجد مهم مناره دار (ماخذ: نگارنده)

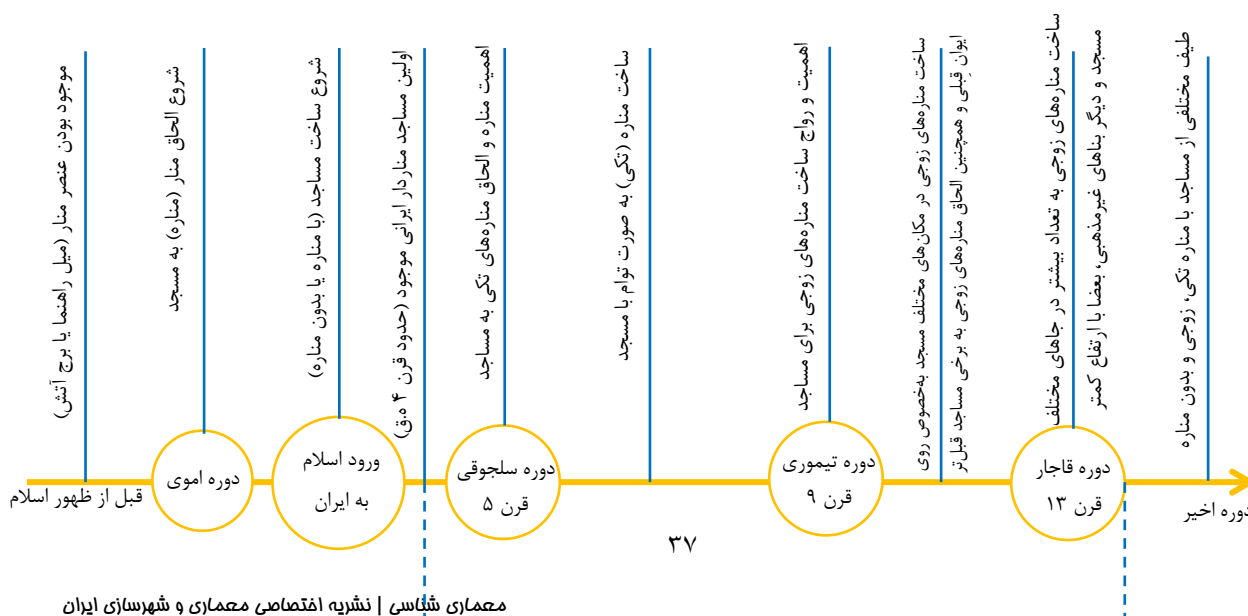
ردیف	نام مسجد مناره دار	تاریخ ساخت مناره (هجری)	منبع تاریخ مناره	نسبت زمانی ساخت مناره برای مسجد	مناره از لحاظ تعداد	محل مناره نسبت به محور اصلی قبله	توضیحات
۱	مسجد جامع نیریز	۳۴۰	زمرشیدی	توام	تکی	سمت راست قبله	
۲	مسجد جامع نائین	قرن ۴	حاجی قاسمی	توام	تکی	سمت چپ قبله	
۳	مسجد جامع فهرج	قرن ۴ یا ۵	پیرنیا	الحاقی	تکی	سمت راست قبله	
۴	مسجد جامع سمنان	۴۱۷	اسناد وزارت فرهنگ و هنر	توام	تکی	گوشه سمت راست قبله	
۵	مسجد تاریخانه دامغان	۴۱۷-۴۲۰	حاجی قاسمی	الحاقی	تکی	سمت راست قبله	
۶	مسجد میدان ساوه	۴۵۳	زمرشیدی	توام	تکی	پشت قبله	قدیمی‌ترین مناره تاریخ‌دار
۷	مسجد پامنار زواره	۴۶۱	اسناد وزارت فرهنگ و هنر	الحاقی (به احتمال زیاد)	تکی	-	
۸	مسجد جامع کاشان	۴۶۶	حاجی قاسمی	توام	تکی	سمت چپ قبله	
۹	مسجد جمعه باریسان اصفهان	۴۹۱	اسناد وزارت فرهنگ و هنر	توام	تکی		
۱۰	مسجد جامع دامغان	۵۰۰	اسناد وزارت فرهنگ و هنر	توام	تکی	سمت راست قبله	
۱۱	مسجد جامع ساوه	۵۰۴	اسناد وزارت فرهنگ و هنر	توام	تکی	گوشه سمت چپ قبله	
۱۲	مسجد علی اصفهان	۵۱۵-۵۲۵	اسناد وزارت فرهنگ و هنر	توام (با مسجد قدیمی)	تکی	سمت راست قبله	
۱۳	مسجد جامع زواره	۵۳۰	معماریان	توام	تکی	سمت راست قبله	
۱۴	مسجد جامع اردستان	قرن ۶	حاجی قاسمی	توام	تکی	سمت راست قبله	
۱۵	مسجد گز اصفهان	قرن ۶	حاجی قاسمی	توام	تکی		
۱۶	مسجد جامع گرگان	قرن ۶ یا ۷	مستندات	توام	تکی	سمت چپ قبله	
۱۷	مسجد نگار بردسیر	قرن ۷	اریک شرودر	توام (به احتمال زیاد)	تکی	سمت راست قبله	
۱۸	مسجد ریگ یزد	قرن ۸	حاجی قاسمی	توام	تکی	سمت راست قبله	
۱۹	مسجد گوهرشاد مشهد	۸۲۱	زمرشیدی	توام	زوجی	ایوان قبله	
۲۰	مسجد جامع یزد	۸۴۶-۸۲۵	ماکسیم سیرو	الحاقی	زوجی	سمت چپ قبله (روی سردر)	مناره‌ها روی سردر
۲۱	مسجد جامع اصفهان	۸۸۲-۸۷۲	پیرنیا	الحاقی	زوجی	ایوان قبله	مناره‌های روی ایوان قبله

مناره‌های الحاقی روی ایوان شمالی	پشت قبله (روی ایوان شمالی)	زوجی	الحاقی	مستندات	قرن ۱۰	مسجد جامع قزوین	۲۲
		زوجی	توام	مستندات	قرن ۱۰	مسجد شاه طهماسب تبریز	۲۳
جفت مناره‌ها روی سردر و ایوان قبلی	ایوان قبلی و سردر	زوجی	توام	زمرشیدی	۱۰۲۰-۱۰۴۷	مسجد امام اصفهان	۲۴
	ایوان قبلی	زوجی	توام	حاجی قاسمی	قرن ۱۲	مسجد جامع دزفول	۲۵
مناره‌ها کوتاه به شکل مازنه	پشت قبله (روی ایوان شمالی)	زوجی	توام	حاجی قاسمی	قرن ۱۲	مسجد وکیل شیراز	۲۶
	ایوان قبلی	زوجی	الحاقی	حاجی قاسمی	۱۲۰۹	مسجد جامع بروجرد	۲۷
مناره‌ها کوتاه به شکل مازنه	ایوان قبلی	زوجی	توام	حاجی قاسمی	قرن ۱۳	مسجد مشیرالملک شیراز	۲۸
مناره‌ها کوتاه به شکل مازنه	ایوان قبلی	زوجی	توام	حاجی قاسمی	قرن ۱۳	مسجد نصیرالملک شیراز	۲۹
		زوجی	توام	حاجی قاسمی	قرن ۱۳	مسجد جامع سنندج	۳۰
مناره با تعداد زیاد	روی محور قبله به تعداد زیاد	زوجی	توام	زمرشیدی	قرن ۱۳	مسجد مدرسه شهید مطهری	۳۱
	ایوان منتهی به گنبدخانه (سمت راست قبله)	زوجی	توام	مستندات	قرن ۱۳	مسجد مدرسه آقابزرگ کاشان	۳۲
مناره‌ها روی سردر		زوجی	توام	حاجی قاسمی	قرن ۱۳	مسجد حاج آقا علی کرمان	۳۳

نتیجه‌گیری

مناره عنصری است که ریشه در معماری کهن ایران دارد. بعد از ظهور اسلام و راهیابی مسجد به ایران، مناره توانست با توجه به خصوصیات ذاتی و پتانسیل بالای خود به مسجد الحاق گردد. در دوره‌های بعدی، مناره ضمن ترکیب مناسب با کالبد مساجد، جزئی جدانشدنی از آن شد. مناره قبل از ورودش به مسجد، به عنوان عامل راهنما برای کاروانیان بوده است که در بعضی مواقع به دلیل روشن کردن آتش روی آن، دارای استفاده مذهبی و ستایش خداوند یکتا (اهورامزدا) داشته است. با ترکیب شدن با مسجد، مناره نقش‌های دیگری را بر عهده گرفت. طبق مطالعات صورت گرفته در این تحقیق، می‌توان ۶ نقش اساسی برای مناره در مساجد بیان نمود: ۱- عامل راهنما (نشانه)، ۲- عنصر مذهبی-اعتقادی، ۳- تاکید بر جهت عمودی و تعالی، ۴- محل اذان گفتن، ۵- نقش سازه‌ای و ۶- تقویت جهت قبله. هر یک از این نقش‌ها، جلوه‌ای از عوامل استفاده مناره در مساجد هستند به طوری که ممکن است برخی از مناره‌ها، همه این نقش‌ها را با هم پذیرا باشد.

مناره در ابتدا به صورت تکی و سپس به صورت زوجی (تصویر ۱۹)، در کالبد مساجد رواج پیدا کرد. با زوجی شدن مناره‌ها، مناره‌ها اغلب روی سردر و یا ایوان قبلی قرار گرفتند. مناره‌های زوجی با توجه به اصل تقارن، ایجاد محور می‌کنند. چنانچه روی سردر قرار گیرند باعث تاکید بر ورودی و دعوت‌کنندگی می‌شوند و چنانچه روی ایوان قبلی قرار گیرند باعث تقویت جهت قبله می‌گردند. لازم به توضیح است که مناره در ابتدا بیشتر دارای نقش نشانه‌ای در مساجد داشته است که با گذر زمان این عنصر کارکردی تر و عملکردی می‌گردد و حتی با قرار گرفتن دو طرف سردر و ایوان قبلی به ایستایی طاق کمک می‌کند. در مورد مکان مناره در مسجد هم باید گفت که هیچ قانون خاصی وجود ندارد و مناره هر جای مسجد می‌تواند ساخته می‌شود.

تداوم حضور مناره با ۶ نقش اصلی

محدوده بررسی پژوهش

تصویر ۱۹: سیر تاریخی حضور مناره (تکی و زوجی) در مساجد ایرانی (ماخذ: نگارنده)

در دوره اخیر، طیف مختلفی از مساجد با مناره (تکی یا زوجی) و یا بدون مناره ساخته می‌شود که بسیاری از مناره‌هایی که برای مساجد ساخته می‌شود، فاقد کارکرد لازم و در واقع، فقط عنصری نمادین در جهت معرفی فضا، به‌عنوان فضای مسجد هستند. در این تحقیق سعی شد تا جایگاه مناره در مساجد، بازنشانی شود و امید است به نقش آن در مسجد با در نظر گرفتن موقعیت زمانی، بیشتر توجه گردد.

مراجع

۱. اتینگهاوزن، ریچارد و گرابار، الگ (۱۳۷۸)، هنر و معماری اسلامی، یعقوب آژند، تهران، پیام.
۲. آزاد، میترا (۱۳۹۳)، بررسی سه مناره مهم دوره سلجوقی (چهل دختر اصفهان، تاریخانه دامغان و مسجد جامع ساوه)، مطالعات معماری ایران، شماره ۵، صص ۳۹-۵۶.
۳. بلوم، جانانان. ام؛ بذل‌جو محمدرضا، مبنای پیدایش مناره از دیدگاه کرسول، صفه، شماره ۳۵، صص ۱۲۳-۱۲۹.
۴. بهرامی سامانی، نازنین؛ اسلامی، سیدیحیی؛ اسلامی، سیدغلامرضا (۱۴۰۱)، نشانه‌شناسی کهن‌الگوها در مناره‌ها و میل‌های راهنما، هویت شهر، شماره ۴۹، صص ۵۹-۷۰.
۵. پوپ، آرتور و اکرم، فیلیس (۱۳۸۷)، سیری در هنر ایران، جلد سوم: معماری دوران اسلامی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۶. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۶)، سبک‌شناسی معماری ایرانی، تهران، سروش دانش.
۷. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳)، گنجنامه ۶ (مساجد)، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی تهران، روزنه.
۸. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳)، گنجنامه ۷ (مساجد جامع) بخش اول، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی تهران، روزنه.
۹. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳)، گنجنامه ۸ (مساجد جامع) بخش دوم، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی تهران، روزنه.
۱۰. حدیری، محمدمهدی (۱۳۸۷)، جستاری در باب منار، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۳۴، دانشگاه تهران.
۱۱. زرگر، اکبر (۱۳۸۶)، راهنمای معماری مسجد، وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت شهرسازی و معماری، تهران، دید.
۱۲. زمرشیدی، حسین (۱۳۷۴)، مسجد در معماری ایران، تهران، کیهان.
۱۳. شرکت مادر تخصصی عمران شهرهای جدید معاونت فنی و مهندسی (۱۳۹۱)، راهنمای طراحی معماری مساجد شهرهای جدید، دفتر شهرسازی و معماری.
۱۴. صادقی‌نژاد، امیر؛ مسعودی، عباس (۱۳۹۸)، بازنشانی جایگاه مناره در معماری مساجد از نگاه فقه شیعه، شهر ایرانی اسلامی، شماره ۳۷، صص ۵-۱۵.
۱۵. عالمی، بابک؛ کمالی‌زارچی، صدیقه؛ اسدی‌چیمه، نغمه، ۱۳۹۸، نخستین یادگار دوران اسلامی کاشان؛ بررسی فرم، سازه و شیوه ساخت مناره مسجد جامع کاشان، مطالعات معماری ایران، شماره ۱۵، صص ۵-۲۵.
۱۶. علائی، سمانه (۱۳۸۶)، بررسی مفهوم خوانایی در پروژه‌های انبوه‌سازی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه یزد.
۱۷. عزیززاده بیرجندی، زهرا (۱۳۹۰)، تحلیل نشانه‌شناسی صورت و معنا در معماری مساجد، فصلنامه ادبیات و هنر دینی، دفتر تبلیغات اسلامی خراسان رضوی، شماره ۲، صص ۱۴۹-۱۵۹.
۱۸. عمید، حسن (۱۳۷۸)، فرهنگ عمید، تهران، امیرکبیر.
۱۹. گرابار، الگ (۱۳۸۱)، هنر مذهبی مسجد (۱)، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، هنر دینی، شماره ۱۳ و ۱۴، صص ۸۳-۱۰۳.
۲۰. مایس، پی‌یر فون (۱۳۸۷)، نگاهی به مبانی معماری (از فرم تا مکان)، ترجمه سیمون آیوزیان، تهران، دانشگاه تهران.
۲۱. معماریان، غلامحسین (۱۳۹۱)، معماری ایرانی، تهران، سروش دانش.
۲۲. معین، محمد (۱۳۸۶)، فرهنگ معین، تهران، زرین.
۲۳. مقصودی، غلامرضا (۱۳۸۷)، سیر تحول معماری مساجد و مصلای از صدر اسلام تاکنون، تهران، شهیدی.
۲۴. نقره‌کار، عبدالحمید (۱۳۸۹)، مبانی نظری معماری، تهران، دانشگاه پیام نور.
۲۵. نوایی، کامبیز، حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۹۰)، خشت و خیال (شرح معماری اسلامی ایران)، تهران، سروش با همکاری دانشگاه شهید بهشتی تهران.
۲۶. هیلن براند، رابرت (۱۳۸۹)، معماری اسلامی (شکل، کارکرد و معنی)، باقر آیت‌الله زاده شیرازی، تهران، روزنه.
27. Ching, F. D. K.; Jarzombek, M. M.; Prakash, V. (2017). A Global History of Architecture, New Jersey: Wiley.
28. Hillenbrand, R. (1999). Islamic Art and Architecture, New York: Thames and Hudson, Ltd.
29. <http://www.iranshahrpedia.ir> سایت مربوط به اسناد ثبتی آثار تاریخی ایران از وزارت فرهنگ و هنر
30. <http://www.tahoor.com> دایره المعارف اسلامی طهور